
EEN HALVE LEERLING

OVER EEN VEELZIJDIG LEERMEESTER,

I. H. Gosses (9 - 1, 1873 - 23 - 1, 1940)

E. H. Waterbolk

Misschien is het 'halve' in de aanhef al wel ten hele gedwaald. Immers de leerling, in 1935 ingeschreven als student, heeft slechts tweemaal met de leraar een persoonlijk onderhoud gehad: de eerste maal om te vertellen, dat hij geschiedenis ging studeren, de tweede maal om mede te delen, dat hij het candidaatsexamen (1938) had behaald. Gosses zelf was namelijk in 1937 al ziek geworden, moest in de cursus 1938 op 1939 worden vervangen door verscheiden collega's van hier en elders (P. Geyl en H. Brugmans). Van het eerste gesprek herinner ik mij de ont-persoonlijkende reactie op mijn mededeling, dat mijn vader hoofd van een openbare school was: 'uit die sociale groep willen nog wel eens goede leerlingen komen', van het tweede: 'dan is U beter geëxamineerd dan ik het zou gekund hebben'. Van een lezing in de Heymanszaal, waarbij Gosses voorzitter was, is in m'n geheugen blijven hangen z'n opmerking: 'een historicus behoeft niet alles te weten, moet wel alles kunnen vinden'. Noch de spreker van die avond, noch het onderwerp herinner ik me. Zo gevaarlijk selectief werkt het geheugen als er vijftig jaren zijn verlopen.

Want waarom zijn deze gezegden wel onthouden? Bij het laatste kan men denken aan de heimelijke gedachte deze te willen misbruiken bij een tentamen.

Of is de letterlijke impregnatie van die weinige gezegden juist een aanwijzing voor de grote indruk die Gosses maakte? Want van hem gold, ook al in zijn tijd en omgeving: 'hij was een echte professor' met geklede jas, witte sik en vadermoorders; als op de foto, zo zie ik hem college geven.

Hoogleraren waren mensen van aanzien, zo zelfs, dat, volgens de Groninger anecdote, bij het te water raken van een hooggeleerde en een curator, de 'burgers' de professor zouden redden. Een secretaris van curatoren regelde in veel opzichten de universiteits-administratie; in Utrecht, zei men, samen met een trommelslager, die hij als oud-kapitein uit de militaire dienst had meegenomen. Massificatie laat zulke pittoreske taferelen niet meer toe, te meer niet, daar die massificatie grotendeels zelf een afspiegeling is van de verandering van geest, die zich zo schuimend aan het eind der jaren zestig uitte.

Grotendeels, want op zich zelf heeft ze ook gevolgen. Onvoorstelbaar immers lijkt het, dat de geschiedenis-studenten in de pauze tussen twee college-uren van Gosses in de geloperde boven-

gang van het universiteitsgebouw in rijen van drie op en neer liepen; evenzo in de benedengang, waar de zware door het gebouw resonerende stap van prof. Overdiep het sein was voor het einde der pauze.

Neerlandici en historici hadden namelijk tal van gemeenschappelijke colleges, daar de eerste vaderlandse geschiedenis als bijvak moesten volgen; de historici heel vaak met het oog op een onderwijsbevoegdheid Nederlands namen; ze moesten toch een oude taalvorm bestuderen. Hoewel kandidaten en niet-kandidaten veel langer dan later een zelfde college volgden, was er toch alle ruimte voor dat op en neer marcheren, want de studenten kwamen niet in massa aan, maar meer dan eens als eenling. Toen in 1945 een tiental historici zich meldden, was dat uitzonderlijk en een gevolg van samenklontering door de oorlogsomstandigheden.

De studenten der gehele Letterenfaculteit waren georganiseerd in één vereniging; de faculteit leverde met moeite één voetbal elftal. Alles geschikt tot tal van dwarsverbindingen, zowel verticaal als horizontaal, dat wil zeggen tussen kandidaten en niet-kandidaten en tussen bijvoorbeeld classici en historici. De kandidaten konden daardoor ook de voorlichters zijn en dat wilden zij ook graag, daar zij dan beslisten over de responsie-beurten op de colleges: hoe eerder een niet-candidaat aan het werk werd gezet, te minder beurten hadden zij zelf. De bijeenkomsten van het 'Historisch Dispuut Ubbo Emmius' - opgericht in 1936 - konden gemakkelijk kameravonden zijn.

De lezer zal hier de *laudator temporis acti* proeven. Hij heeft gelijk, want inderdaad gruw ik bij de gedachte, dat jaargenoten in de geschiedenisstudie elkaar niet kennen, laat staan de kandidaten. Niettemin moet ik bekennen, dat uit de massa's studenten op de geschiedeniscolleges studiosi opschoten van wie ik heb gedacht: zulke keien waren er toch niet in mijn generatie van brave gymnasiasten-alfa. En het was een rijkdom dezen mee te maken; belangrijker: een maatschappelijke winst.

We zijn in de collegezaal terecht gekomen. De student verwachtte daar een leermeester te vinden die hem het vak met al z'n kneepjes zou bijbrengen. Zeker in Groningen, waar Gosses de hele stof van de Oude Geschiedenis onder zijn beheer had; zelf sprak hij later van 'het pover met leerkrachten bedeelde onderwijs in de geschiedenis aan de Groningse universiteit...'. Als studenten hadden we wel eens met hem, op en top medievist, te doen, bijvoorbeeld bij de behandeling van de tegenstellingen tussen Gladstone en Disraeli; zo moeizaam verliep dan de voordracht. De kandidaat Wieringa kon ons dan troosten: het echte vak leer je op zijn kandidaten-college. Mogelijk is het begrip 'leermeester' achterhaald door het huidige grote aanbod van docenten en de haastige tocht door de leerstof. Eigenlijk waren we wat trots op de leermeester, die zich zo weinig opdrong.

Dat werd vooral duidelijk door de vervanging, waardoor we konden vergelijken. We werden wat gelijk aan die studenten - de slechtste, meent Erasmus -, 'die gemeenlijk bluffen leerlingen te zijn geweest van die en die universiteit onder die en die leermeester'.

Zo beklaagde Geyl zich eens op college, dat hij in de Groninger boekhandeletalages nog niet zijn *Oranje en Stuart* (1) had gezien. Dat viel op, daar Gosses tijdens de colleges bijna nooit verwees naar eigen geschriften. Die bescheidenheid treft te meer door de belevenis van Slicher van Bath - mogelijk is hij het vergeten, maar bij mij bleef het hangen -: als kandidaat was hij van Groningen naar Utrecht verhuisd; daar kreeg hij de naam van Gosses zo vaak als autoriteit voorgelegd, dat hij ijverig z'n lacunes ging opvullen, aangezien men juist van hem verwachtte alle strijdpunten

van zijn vroegere leermeester met anderen te kennen. Gosses was er niet op uit een 'school' te vormen. Van Geyl is bekend, dat hij op tentamens zijn leerlingen vroeg naar zijn eigen opvattingen over 'Klein- en Groot-Nederlands', over Oranje- en Staatsgezinde 'partijen'. Over Gosses' tentamineren kregen de aanstaande slachtoffers alleen te horen, dat hij wel eens peilde naar de band van een boek, dat op de boekenlijst stond.

Bovendien, Gosses was er de man niet naar wetenschappelijke meningsverschillen op de spits te drijven, uit bescheidenheid niet, maar ook niet uit een gevoel van mildheid en z'n vermogen zich in anderen te verplaatsen. Kenmerkend voor hem was, hoe hij een frontale botsing met de archeoloog Holwerda - kon men ronde burchten 'Saksisch' noemen en vierhoekige 'Frankisch'? - op voorhand van scherpte ontdeed door de titel: 'Archeologie tegen historie, node-loze geschillen'. (2) Op college bracht hij eens als terloops te berde, hoe herdenkingen de feestredenaars voor moeilijkheden plaats-ten: ze moesten in haast werken, vaak op een terrein, dat niet hun specialisme was. Het was in het algemeen opgemerkt en pas later had ik door, hoezeer de opmerking sloeg op het bijzondere geval, waarin Geyl aan Colenbrander verweet plagiaat op Pirenne te hebben gepleegd bij de herdenking van Willem van Oranje (6 januari 1933); het ging trouwens niet alleen om plagiaat, maar Colenbrander had, naar de woorden van Geyls medestander in de Grootnederlandse gedachte prof. C. Gerretson *'de nationale eenheid ... niet beter weten te dienen, dan door de school, die meer dan andere, Willem van Oranjes onvergankelijke betekenis voor alle de Nederlanden in het licht heeft gesteld, te kwetsen met wapentuig, dat uit het arsenaal van België's meest Dietsvijandige historicus ... ontvreemd is'*. (3) Zo lag het conflict via de krant op straat.

Enige maanden later (7 april 1933) moest Gosses Willem van Oranjes vierhonderdstegeboortedag herdenken. Het is een indrukwekkend betoog geworden, nog altijd levenwekkend. De beginregels: *'Op een plein een standbeeld, een denker, een staatsman zegt men: om hem in brede plooiën de zware tabbaard, de ogen starend in de verte, verzonken in gedachten ... Het bronzen beeld blijft, maar de mens verdwijnt er uit: het onpersoonlijk geworden gewrocht spreekt nog van de generatie, die haar voorstelling van grootheid in deze vorm uitdrukte, misschien ook van de kunstenaar ...: de voorbijgangers passeren achteloos de bekende figuur'*. Gosses laat dan de herdachte van zijn voetstuk dalen en spreken. Maar vóór hij de Prins sprekend invoert, herinnert hij als later tijdens het college aan het ontstane conflict Geyl versus Colenbrander: *'Standbeelden van de Prins ziet men niet in onze steden, doch talrijke staan er in onze literatuur en vele worden er in deze dagen met meer of minder haast opgericht'*. (4) Het is afstandelijk en begrijpend, zodat men wel met zekerheid kan zeggen, dat Gosses, opgenomen in de commissie die deze kwestie moest oplossen, niet tot de scherp-slijpers heeft behoord. Mijn opmerking in het begin over de 'ontpersoonlijking' was, zo begreep ik later, niet afstandelijk, eerder bemoedigend bedoeld: Gosses kwam immers uit een vergelijkbaar milieu. Hij, oudste zoon, mocht het gymnasium volgen in Leeuwarden, in Leiden studeren; de tweede zoon, Godard (1877-1955) (5), heeft zijn weg naar een leerstoel in het Fries moeten vinden via de kweekschool, actes, enzovoorts; voor oud-leerlingen was ook hij een 'echte professor'.

Of daaronder bij de broer ook verstrooidheid viel, weet ik niet, maar over onze Gosses liep het verhaal, dat hij eens aan het einde van een college over de middeleeuwse spanning tussen keizers en pausen aangaf, dat waar hij 'keizer' had gezegd 'paus' bedoeld was en omgekeerd. Het is niet meer dan een anecdote, die er op duidt, dat de stof moeizaam gebracht werd. Ons trof het ver-

schil met Geyl onmiddellijk: enthousiast vertelde hij over de wording van het Eeuwig Edict (1667); in gebaren, in de pas versnellen of vertragen had hij ook deel aan het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog. Natuurlijk heeft een leerling de neiging te doen alsof hij een heel tijdperk overziet, terwijl hij een docent toch maar gedurende een korte tijd meemaakt. Mijn verabsoluterend oordeel werd dan ook aangenaam aangetast door een brief van een oud-leerling der middelbare school, die geraakt was door Gosses' geschiedenisles (zie bijlage).

Aan onze generatie bracht Gosses toch wel hortend, in niet afgemaakte zinnen, in onderbroken gedachtengang zijn mondelinge colleges; zo nu en dan lichtte daaruit op een korte, gespannen volzin, die een toestand, persoon, een ontwikkeling tot een treffend beeld verhief. Men werd dan op slag gebracht naar zijn geschreven woord en de jonge studenten naar het 'Handboek van Gosses en Japikse' (6), maar ook naar het raadsel van de afstand tussen Gosses' stijl in boek en college.

Al vrij vroeg heeft dat raadsel mij geïntrigeerd, zodat ik in 1939 Gosses' rede bij de rectoraatsoverdracht (1929) kocht: *Met meerderheid van stemmen*. (7) Een kladblaadje met m'n reacties lag er nu nog in: 'compacte beschrijving, plastiek en pakkende woorden, rake zegswijze, gebruik van citaten geheel bij zijn sfeer passend, er een pikant tintje aan gevend, vaak gevolgd door een rake beelden- de voorstelling'; slot: 'iets van Gosses' levensbeschouwing', en dergelijke. Een opmerking wilde ik verifiëren, want er stond: 'komische inslag, pagina 8'. Het gaat over de koningskeuze, die reeds gold als op de bepaalde dag en plaats maar twee keurvorsten hun stem uitbrachten. 'Men klemde zich vast aan het beginsel der eenstemmigheid, maar kneep het daarbij zó, dat het alle inhoud verloor. En ook alle bruikbaarheid; want meer dan eens gebeurde het, dat ook de tegenpartij 'eenstemmig' een koning koos. De beide koningen vochten de zaak dan verder uit'. 'Kneep', niet concreet, maar abstract gebruikt; de samentrekking van 'verloor' in de zin, 'maar ook alle bruikbaarheid' geeft die zin nadruk en versnelling en is ook hecht verbonden aan de rest door 'want'; de ironie in 'eenstemmig' is duidelijk door de aanhalingstekens.

Maar nog even dat raadsel. Is het opgelost door wat over Gosses is geschreven (8): 'Als hij zich voorbereid had, sprak hij uitstekend'? Zeker niet, daarvoor bereidde hij zich te goed voor, daarvoor wist hij te veel. Slecht spreken overkwam hem aan het eind van zijn leven ook wel bij een lezing, die hij op papier had. Als hij zich los maakte van zijn tekst, dan ging het wel mis, en zijn colleges waren geen dicteren.

Zeker is, dat de bijzondere stijl hem niet toevloede, hij moest stug werken aan het resultaat met verbeteren en veranderen. Bij het lezen van een 'stuk Gosses' heb ik steeds de neiging, en vaak niet onderdrukt, een potlood te pakken en de laatste delen van zijn zinnen te scanderen; een metrum meen ik te herkennen. Of het zijn muzikaliteit is - tot op hoge leeftijd speelde hij piano - die doorklinkt? De volzinnen moesten blijkbaar voldoen aan zijn innerlijk gehoor. Een zoon merkte op: 'Als mijn vader een briefkaart schreef, deed hij daar een half uur over, maar dan was er ook veel gezegd'. (9)

Een historicus is echter geen literator; deze heeft nog met andere spanningen, andere tegenstellingen te maken. Gosses zelf geeft daar uiting aan (10): hij is rector magnificus, het lustrum wordt gevierd (3 juli 1929) en de generale repetitie voor de ontvangst van Koningin Wilhelmina, prins Hendrik en prinses Juliana is gaande; er komt een telegram, 'dat deze (de koningin) bij het binnenkomen de universiteit wilde gelukwensen met een toespraakje. Dat was geheel onverwacht: er was eerst vastgesteld, dat er

1428/De oude heer van Arkel sterft aan het eten van een
overgrooten aal.

Uit: J. Huizinga, *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit
de vaderlandsche historien* (Amsterdam, 1950).

niet gesproken zou worden. Speeches worden anders lang vooruit klaar gemaakt en vooral opgezonden. Zoo moest ik dus nog een rede klaarmaken, die dan maar ongecontroleerd publiek moest worden. Jullie hebt die gelezen: ik hoop, dat ik daarin de maat heb weten te bewaren en een zeker evenwicht tusschen de nu eenmaal onvermijdelijke uitbundigheid, die ik vanwege de universiteit moest be- toonen, en mijn eigen waarheidsliefde. Ik mocht gelukkig van papier spreken, zooals ook de koningin zelve doet en zooals ook wel wensche- lijk is voor toespraken, die woordelijk gepubliceerd worden. Maar ik zag tegen de heele zaak wel wat op'. Aldus Gosses in een brief.

Zoals hij op deze universitaire hoogtijdag de spanning had be- leefd tussen de eisen der plechtigheid en zijn eigen waarheids- zin, zo kon hij in de kleine familiekring het geweten schudden door bij een verhaal te vragen (11): 'Weet je dat heel zeker?' Deze spanning speelt dan ook een belangrijke rol in Gosses' stijl- vorming, in zijn narratio.

De toetsing van de verhaaltrant van anderen verraadt zijn eigen werkwijze. Zo, als hij P.J. Blok (1855-1929) de maat neemt: 'De stof van zijn geschriften wierp hij ook niet lang heen en weer om ze kneedbaar te maken. Ze ordende zich gemakkelijk in zijn geest en wanneer hij ze in de vorm had, polijfde hij daaraan niet veel meer'. En heel direct naar aanleiding van Bloks biografie van Prins Willem I (2 delen, 1919/1920): 'Zijn bewondering voor dezen was echt en ver- smaadde nu doorgaans de rhetoriek, die in zijn vroegere werk nogal eens hindert'. (12) Fijngevoelig, want hij had het over een per- soonlijke vriend, taxeert hij de toch niet geringe stijlkwaliteiten van J.S. Theissen (1874-1936) in Centraal gezag en Friesche Vrij- heid. Friesland onder Karel V (1907): 'een nogal lijvig boek van 500 bladzijden - veel te dik, vond hij later: hij was zich bewust, niet geheel ten onrechte, van een zekere neiging tot uitvoerigheid - maar welgeordend en goed geschreven ...'. (13)

Gosses zelf heeft in het 'Handboek Gosses en Japikse' (1920, 1927) al zijn visionair-literaire en ook didactische gaven samen- gepakt. Hij brengt ook de niet-tekenaar-leraar in de klas er toe op het bord z'n woorden uit te beelden. Bijvoorbeeld de voorbarige centralisatie tijdens Karel de Stoute (1467-1477): 'De Bourgondische landen bleven een veelheid; 's hertogs heerschappij verbond ze als een snoer, waarop kralen van ongelijke vorm en kleur geregen waren, eenvoudig naast elkaar. Enkele er van staken sterk bij de overige af ...' (pagina 252). De vergelijking leent zich er toe ook het uiteenvallen van gewesten na Karels dood in beeld te brengen.

Ook een ander ontbindingsproces, door Gosses gezien en in beeld gebracht, dwingt tot een tekening op het bord: koningen gaven le- nen uit, ook de leenmannen op hun beurt: 'Zo drijft het koningschap wel zijn wortels door het rijk, maar weldra slaan uit die wortels weer nieuwe stammetjes op, die de sappen tot zich trekken, en de oude moederstam verkwijnt tussen het lage geboomte. Maar ook van die oude vegetatie bleef heel wat leven' (pagina 32). En wie in de klas wordt niet door Gosses' concreet beeld van de vergadering der Statenvergadering tijdens de Republiek gebracht tot nabootsing? De afgevaardigden van de gewesten stemden niet bij meerderheid: 'Ze zaten bij de bespreking om zo te zeggen half afgewend van el- kaar en aldoor met het oog gericht op hun principalen in de verte'. Zo vast lag het beeld in m'n geheugen, dat ik vergeten was waar het stond. (14)

Hele ontwikkelingen en staatsrechtelijke verhoudingen worden in aanschouwelijkheid vastgelegd, voor de lezer een genot, voor de leerling steun voor het geheugen. Dit geldt ook voor de tref- fende karakterisering van personen: aan alle kanten is Jacoba van Beieren door Filips de Goede (1419-1467) in contracten vast- gepind. 'Hij scheen de loop der gebeurtenissen naar zijn wil ge- dwongen te hebben. / Toen echter ontsnapte opnieuw de wilde vo-

gel, die reeds eenmaal weggevlogen was uit de staatkundige volière, waarin men haar gehouden had ... Ook in Gouda en Oudewater werd zij als gravin ontvangen. Hier, in de strijd voor haar eigen zaak, ontplooidde zij haar Amazonenaard.' (pagina 237).

De levensgang van Willem V (ca. 1350), zoon van keizerin Margaretha weet Gosses over een reeks van bladzijden als een tragedie woordeloos op te roepen: hij heet 'een wat schuwe jongen' (pagina 180), die, voortgestuwd door edelen en steden van Holland en Zeeland, als graaf wordt beschouwd en de titel van graaf aanneemt; de keizerin is te ver weg om haar gezag uit te oefenen. Maar zij kwam in Henegouwen 'en ontbood haar zoon voor zich. Hij ging, en na een schrobbering ... werd hij klein: een stoute jongen, die zich tegenover zijn zieke moeder schandelijk misdragen had. Hij lei al zijn macht weer in haar handen' (pagina 180-182). Maar Kabeljauwse edelen en steden duwen hem weer naar voren: 'De jongen was nu opgegroeid tot een stille man, die zich weinig uitte en moeilijk gaf; reeds in deze tijd misschien met vreemde driftbuien. Zijn regerings-handelingen echter geven blijk van inzicht en kracht ...' (pagina 189). 'Omstreeks het begin van 1358 werd Willem V krankzinnig ...' (pagina 194).

Margaretha was machtig geworden als vrouw van keizer Lodewijk van Beieren en als oudste zuster van graaf Willem IV, bij Warns (1345) verslagen door de Friezen, '*fort rudes gens et malostrus*'. Het korte citaatje roept op: de oorlogsstemming, die Friezen zijn geen ridders, de verliezers gaan schelden. Een week later kwam de hofhouding 'sonder minen here den grave weder in die Haghe bi mynre vrouwen der gravinnen ende vandaer soe voer een yghelic, daer hi hem best onthouden mochte'. Aldus een aantekening in de grafelijke tresoriersrekening. Kinderen liet de graaf niet na en een onzekere toekomst opende zich voor Holland en Zeeland (pagina 178). Gosses houdt de lezer bij de staatkundige geschiedenis, maar deze krijgt als in het voorbijgaan een blik op de eenzame misère der gravin.

Geen beter hulpmiddel bij het onderwijs dan het zichtbare, het concrete. Bij herhaling helpt de kaart Gosses iets duidelijk te maken. Zo de expansie van Holland in het land der bisschoppen, het Sticht, reeds lang 'tot een staatkundig sportterrein der naburige vorsten geworden' (pagina 179). Na de successen van Floris V (ca. 1290): 'Nog op een tegenwoordige kaart van Nederland ziet men de politiek van de Hollandse graven ... Twee vooruitstekende stukken, langs de Zuiderzee en de Lek, omklemmen het Nedersticht. En op een oudere kaart neemt men waar, hoe langs de Rijn en de IJssel en bij IJsselstein landtongen zich begerig in het bisdom uitstrekken. Overal aan de Hollandse kant is het gewest wanstaltig en vol littekens tengevolge van langdurige mishandeling' (pagina 103). Ook al in zijn proefschrift (15) helpen kaarten hem de lezer te overtuigen: 'Reeds een blik op een paar plattegronden toont aan, dat toen onmogelijk die woningnood bestaan kan hebben, welke de moderne stad kwelt; zo weinig plaats nemen daarop de huizen in'.

Waar het concrete niet is, weet Gosses zelfs 'dorre' bronnen met zijn artistiek vermogen zichtbaar te maken: in Gelre dringt de hertog de invloed der steden terug (tweede helft veertiende eeuw): 'Als merken op een peilschaal, die de stand der landsheerlijke macht tegenover de steden aangeeft, kunnen dienen de munt-ordonnanties ... 1370 en '71, 1381 ..., 1402 ... en nu zonder dat van invloed der steden op de totstandkoming of uitvoering gerept wordt. De deur, welke onder de twisten in de hertogelijke familie open gestaan had, was eerst half, thans geheel gesloten' (pagina 222-223).

Het is niet alleen het ver-beeldingsvermogen of de plastisch uitgewerkte vergelijking, ook het enkele woordje en de opvallende verbinding van abstracte en concrete begrippen geven glans aan

Gosses' stijl, maar geven tegelijk steun aan het oproepen van het verleden en aan zijn kijk op de geschiedenis. Zo lezen we: 'Een enkele maal kwam Karel (de Grote) met zijn stoet (mijn cursivering) ... in zijn palts te Nijmegen' (pagina 35). Hij gebruikte niet het woord 'hofstoet' of 'hof', dat zou anachronistische associatie suggereren. Karel moest reizen om te besturen en te eten. Een andermaal wil Gosses betogen (16), dat de Saksen, vóór zij naar Brittan- nië overstaken (vijfde eeuw), zich in het geheel niet aan de mon- ding van onze rivieren hebben gevestigd: 'Ook in deze tijd van open, ongeriefelijke vaartuigen was de zee niet een verkeersbelet- sel, dat men zoveel mogelijk meed. Het watervlak (mijn onderstreping) was vergeleken bij de landweg een gemakkelijke weg'. 'Watervlak', de suggestie 'geen obstakels' is duidelijk. Elders komt aan de orde met welke belangrijke personen de kinderen van graaf Willem III (ca. 1330) trouwden; de politieke gevolgen worden de lezer nog eens ingescherpt (pagina 174) door de eigen woordvorming 'schoonvader- lijke betrekkingen'. De opkomst van een financieel talent - en via de noot is duidelijk dat het ook gaat om het fortuin der Oranje- Nassau's - dient beschreven (pagina 180): aan het hof van Willem III 'was hij nog maar Willem Snickerieme, bastaard van Duvenvoorde ... Door een buitengewone gave om met zulke bewegelijke zaken als geld en vorstengunst om te gaan was hij in staat geweest een groot for- tuin te vergaren ...'.

Maar voordat ik er toe zou overgaan in deze zin de alliteraties, de assonances aan te geven of metrum en rythme, wordt het tijd een echte literator-stilisticus het woord te geven. Want de neerlandi- cus dr. F. Jansonius is wel de eerste geweest die een apart artikel gewijd heeft aan 'De stijl van de historicus I.H. Gosses'. (17) Het is de moeite waard hem te volgen: 'Tegenover de "Schöngeste- r" Geyl en Huizinga staat de wat nuchtere, juridische geest van Gosses, die zich geen knollen voor citroenen laat verkopen. Hetgeen echter niet wegneemt, dat hij onmiskenbare schrijversgaven had, zich dik- wijls zeer phantasieerijk en vooral zeer beeldend uitte, herhaalde- lijk prachtige, en altijd overtuigende en zeer verhelderende beeld- spraak tot zijn beschikking had. Maar die literaire waarden ont- stonden als het ware zijns ondanks en Gosses zag er geen been in, een prachtige passage in statige stijl te besluiten met iets zeer huiselijks of nuchters, alsof zijn diepste, zakelijke aard korzellig het zwijgen oplegde aan zijn literaire neigingen'.

Het bijzondere van Jansonius' beschouwing is, dat hij niet in het algemeen maar wat beweert, maar zijn smaak ook laat toetsen: 'Magistraal is de vergelijking in de ook overigens fraaie passage' en dan volgt Gosses' beschouwing over de rechtsontwikkeling, waar- bij van buiten af weinig werd opgedrongen, behalve het canonieke recht. 'Overigens zocht men zelf de weg en de rechtsregel vormde zich, zoals het karrespoor zich langzaam aan uitdiept in het land. Vandaar een eindeloze afwisseling ...'. (18)

Dan kiest Jansonius drie citaten, die 'tot de verbeelding spre- ken'. Korthedshalve twee: de eerste slaat op Karel V en de Neder- landen (ca. 1540): 'Eenheid en eenheidsgevoel tussen de patrimo- niale gewesten namen gestadig toe. Doch Holland bleef er het le- lijke eendje, dat echter steeds duidelijker zijn zwanennatuur ver- toonde' (pagina 309). De tweede betreft het succes der Saksische hertogen in Friesland (ca. 1500): 'Maar een boze fee had aan de wieg van de voorspoedig opgroeiende landsheerlijkheid gestaan en haar als gift de vijandschap met Groningen geschonken, waaraan zij vroeg zou sterven' (pagina 292). Fraai uitgedrukt, fijnzinnig gekozen.

Via een 'wat lager niveau', maar 'nog bewonderenswaardig van oorspronkelijkheid en aanschouwelijkheid' - volgt de kaart met de zich in Utrecht begerig uitstrekkende landtongen (pagina 103, zie

hiervoor) - komen we bij de passages 'waarvan het al te familiäre slot op krasse wijze contrasteert met de stijlvolle aanhef': 'De groten gingen nogal eens op hofvaart, en men zag er niet tegen op daarvoor dagen lang te rijden door bos en hei, maar veel bleef overgelaten. Dikwijls marcheerde het, soms was er krakeel als in een gezin, waar de moeder van de deur is' (pagina 50). En Jansonius voegt hieraan toe: 'Het is eenvoudig ondenkbaar, dat Huizinga zich tot zoiets zou verlagen!'

Misschien mag ik even denken aan Huizinga's 'Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de Vaderlandsche Historiën' en er aan herinneren, dat ik niet kon nalaten - ook bij de citaten van Jansonius - steeds tijd, enige feiten en paginering op te geven. Gosses wil geen literaire knollen voor historische citroenen verkopen, want hij is bezig met geschiedschrijving. En al sedert de humanisten is er de spanning tussen glans van stijl en waarheidsstreven. Dat 'te familiäre beeld' past bij Gosses' pogen romantische ideeën over edelen en hun geoorlog af te stropen: de mensen zijn niet bijzonder, wat ze beleefden ook niet; vernielingen door de 'kleine veten licht herstelbaar'; grond zo rond het jaar 1000 was de rijkdom en onverwoestbaar; geen edelman woonde nog op een stenen huis; gesneuvelden? 'Het mensenverlies kwam niet in aanmerking naast de geweldige opruiming, die hongersnood en epidemieën telkens hielden'. En dan geeft Gosses zijn betoog en de klein-menselijke handelingen een hele wending: 'De som van de gebeurtenissen dezer jaren was evenwel geenszins onbelangrijk'. De keizers gingen lenen uitgeven aan de bisschoppen; de bisschop van Utrecht werd een machtig man (elfde eeuw): 'De verwachting was toen niet ijdel meer, dat het ganse bisdom eens een staatkundige provincie zou zijn, waarin de bisschop als keizerlijk stadhouder met eigen ondergraven of lagere ambtenaren het bewind zou voeren' (pagina 50-51). Einde van een hoofdstuk. Van een volgend hoofdstuk is het slot, als de bisschoppen het als zetbazen van de keizers niet redden (ca. 1350): 'De kerkelijke vorstendommen stonden opgericht en zij zouden dat blijven, maar de zware overkapping van een rijksgebouw zouden ze niet dragen' (pagina 58). Het bisdom wordt verdeeld in invloedssferen tussen Holland en Gelre: 'Geen opwekkend verhaal. Het zou tragisch zijn, indien het vertelde van een groot volksleed ... Doch nergens komt aan 't licht, dat zij (de bewoners van het Sticht) in hun gevoelens van politieke eer of zelfs van politieke betamelijkheid werden gekrenkt. De bisschoppelijke staat was als een groot pension, waar velen bijna geheel in hun vertrekken leven, waar de vreemdeling niet vreemd is en waar men weinig geeft om de eer van de huisheer' (pagina 172).

De fijngevoelige literator kan in isolering deze vergelijking 'al te burgerlijk' noemen, de historicus ziet ze in verband met de tijd en hier bovendien in een lange reeks van 'huiselijke' beelden. Immers de bisschoppelijke ellende houdt niet op: er komt een schisma (1425), dan eindelijk een schikking (1448), maar geen vreugde voor de stad Utrecht: 'De liefde tussen de kerkvorst en zijn stad was niet zo gestaald door de lange, gemeenschappelijk gedragen beproevingen, dat zij na de kerkelijke inzegening op den duur bestand bleek tegen prozaïsch geschil over de vraag, wie eigenlijk de baas was in huis' (pagina 243). (19) Ook hier zo'n duik van verheven naar gewoontjes.

Ook het schrijven zelf over de vorming van een staatshuishouding - ook de economie heette toen staathuishoudkunde - komt licht tot 'huiselijke' vergelijkingen. Gosses kan het beeld oproepen zonder het te noemen: 'In het heerloze Friesland zakte de oude organisatie uit de scharnieren' (dertiende-veertiende eeuw, pagina 138); en beoosten de Lauwers: 'Zelfs het hiërarchisch bintwerk viel hier

uiteen' (pagina 139). Evenzo: *'Uit het venster der vaderlandse historie is het uitzicht op de geschiedenis der territorien niet ruim genoeg, telkens moet men het hoofd naar buiten steken'* (pagina 3).

Wie meer van zulke draden trekt uit het weefsel van Gosses' verhaalt, trant is telkens weer verbaasd over de rijkdom van zijn kleurig patroon: aan het boerenbedrijf, ambachten, waterstaat, muziek, veelvuldig aan de natuur is zijn beeldspraak ontleend. Slechts die ontspringen aan zijn eigen werksfeer, het archief, mogen niet gepasseerd: *'Hoe arm de wereld geworden was, blijkt uit de oudst bekende schenkingsoorkonde voor het bisdom ... onder de Friezen van 723 ... De acte zelf met haar barbaars bijna onverstaanbaar Latijn is een taalruïne'* (pagina 24). Van materiële naar geestelijke armoede is de overgang bijna onmerkbaar. Het blijvende tekent Gosses in de verandering: officiële documenten verlaten de kanselarij van het Heilige Roomse Rijk om landvrede te krijgen (ca. 1500): *'Reeds een paar jaren later waren het niet meer dan archiefstukken ... Ze zijn door vele gevolgd; alle acten, die de indruk maken reeds dadelijk vergeeld te zijn'*. (20) Zo ging het in Friesland (vijftiende eeuw): steeds had men verbonden gesloten en toch altijd met elkaar overhoop gelegen: *'het staal vermocht alles tegen het perkament'*. (21)

Zó pakken de Gosseaanse gezegden, dat gebruikers van het Handboek elkaar wel de citaten toekaatsen: *'Adela, een soort Lady Macbeth'* tegenover *'Adela, een virago...'* (pagina 49). Zelf kon Gosses ook kiezen: *'schrijftalent en fantasie spreken uit de keuze van de citaten'*, aldus terecht Jansonius en trefzeker kiest hij als voorbeeld zo'n uitwisselingskreet. De lezer wordt ook vastgehouden in de tijd van het gebeurde: graaf Jan wordt door zijn leenheer in Nijmegen ter verantwoording geroepen (1300). *'Een Duits koning in de oude rijksstad Nijmegen, welke herinneringen riep dit niet op. Jan trok daarheen met een leger ... de koning week ... en na onderhandelinge zette hij zich "op sinen peerde ende reet te lande, al dat hi mochte"'* (pagina 157).

Wat is er van het Handboek geworden? Het deel van Gosses is zelfstandig geworden en herzien (1946) en heet sinds 1959 'Gosses-Post', daar deze laatste - op korte afstand van Gosses' geboorteplaats Dockum te Kloosterburen geboren (1894) - het boek 'geheel omgewerkt' heeft. Die omwerking betekende onder andere dat 'verscheiden aan Gosses zeer eigen stijlbloempjes moesten worden opgeofferd' (22); dat woord zegt genoeg. Onder literatoren zou het schandaal gegeven hebben. Wat er precies gebeurd is, kan men in een bespreking van prof. Van de Kieft lezen. (23) Hij heeft zich beheerst uit respect voor de grote werkkraacht, vakkennis en oprechte bedoeling van Post; niettemin acht hij 'aan de eenheid van Gosses' werk ... de genadeslag toegebracht'; het 'nieuwe handboek' is zo van karakter veranderd, *'dat de naam van Gosses er eigenlijk niet meer aan verbonden had mogen zijn. Het ware beter geweest om die stukken, die nog Gosses' geestelijk eigendom zijn, ook te schrappen en de nieuwe lading geheel onder eigen vlag te laten varen.'* Dat was in 1960, maar nu met een verschaald programma zou men kunnen voorstellen: haal uit het boek van Gosses een stel feiten, zorg dat het op de hoogte van de tijd is en ziedaar een brok literatuur binnen de Nederlandse letteren en veel historische wijsheid.

Bij Adela, 'een soort Lady Macbeth', die 'virago', die 'buiten de gemene maat valt' vraagt de lezer zich af, wat ze heeft uitgespookt (ca. 1000) (pagina 49); hij vindt het; bij Post vallen die epitheta weg, maar horen we (pagina 56-57): *'na vele misdaden begaan te hebben'*. Karel de Grote onderwerpt de Saksen: *'Het voor-naamste middel tot assimilatie was het Christendom. Het is ingevoerd, soms met harde hand: een capitulare, d.i. een koninklijke verorde-*

ning, stelt op moedwillig vleesgebruik in de grote vasten de doodstraf' (pagina 26). Post: 'Maar Karel wist in 784 en 785 de opstand der Saksen te onderdrukken en door zeer strenge maatregelen hen tot aanname van het Christendom en tot het onderhouden van de plichten daarvan te dwingen' (pagina 33). De één 'graphic', de ander saai; geleerder wordt dat verschil uitgedrukt door de volzin: 'Een sensitief taalgebruik met een grote rijkdom aan connotaties zal de historicus in staat stellen om met een veel grotere trefzekerheid en efficiëntie een bepaalde historische interpretatie op papier te zetten dan een niet-metaforisch, zuiver descriptief vocabularium ... De historicus moet daarom een woordkunstenaar zijn'. (24) In het algemeen is dat gebod te streng en ontmoedigend; er zijn bijen en werkbijen, die er beiden moeten zijn; voor Gosses gaat het op.

Daarom blijft de breuk, die Jansonius meende te kunnen aanwijzen tussen 'zijn diepste, zakelijke aard' en zijn 'literaire neigingen' intrigeren. Ik heb er naar gepeild, maar van de andere zijde. Vraag: 'Was hij niet sterk emotioneel?' Antwoord: 'Ja, maar hij plofte nooit.' (25) Zou het niet zo kunnen zijn: zoals hij z'n historisch materiaal lang heeft 'heen en weer geworpen' om het kneedbaar te maken, zo heeft z'n wetenschappelijk-historische zin het zwijgen opgelegd aan emotionele neigingen? Steeds weer ontmoet men bij hem verzet zich mee te laten slepen, steeds plaatst hij zich op afstand. Hierdoor krijgt hij ook de ruimte voor ironie.

Zo over Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, waar deze 'een nationale taak onder handen had ... maar de gedachte aan een nationale plicht overstraalde zijn arbeid met veel helderder licht, nu hij ... de hand van de Prins van Oranje gegrepen had en met hem binnengetreden was in het land der vaders. In de voorrede tot het derde deel klinkt een gans andere toon dan in die tot de eerste twee delen - even zelfs zwelt ze tot een fanfare'. (26) 'Z.g. grensrectificaties hebben z.i. soms weer een nieuwe bocht in de bestaande kronkellijn gemaakt'. (27) Over zijn Friezen onder de Saksische hertogen na hun eigen anarchische vrijheid: 'Geregeerd worden had toch zijn onaangenaamheden' (pagina 291). Dus opstand (1500). En met welk een schijnbaar onbewogen gezicht stapt Gosses in 1938 niet met de Führer in de politiek: 'en ook in 1807, als Fichte ... zijn - men zegt gewoonlijk "flammende", doch men moest ze eerder troostrijke noemen - Reden an die deutsche Nation houdt, dan blijft hij nog buiten de politiek. Als leider van de Duitse natie ziet hij niet een toekomstig aanvoerder, die met het zwaard de natie staatkundig aaneen zal smeden, maar een nationaal opvoeder als de paedagoog Pestalozzi, die de Duitsers tot een gemeenschap van uitnemende mensen zal opleiden'. (28) 'Uitnemende mensen', geen Uebermensen. Ook het eigen vak ontkomt niet aan z'n ironiserende glimlach: 'Wat doet de geschiedenis? Vertellen, of eigenlijk oververtellen, wat anderen opzettelijk of onopzettelijk, verteld en wat deze soms, helaas, ook al oververteld hebben'. (29)

Mogelijk heeft de beheerste emotionaliteit hem extra zakelijk en nuchter op zijn hoede doen zijn. Steeds is Gosses er op uit de historische figuren als gewone mensen voor te stellen. Lopen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht van de Staufen over naar de Welfen wegens de opvolging van een kleine jongen (ca. 1200), dan wordt er vastgesteld: 'Merkwaardig, zo snel thans de politieke kleur verschoot dergenen die tot helpers van het Staufische keizerschap uitverkoren waren ... De staatkundige afhankelijkheid eindigde, waar de baatzucht ophield' (pagina 75-76). Aan tal van middeleeuwse vorsten blijkt (ca. 1400) eigen te zijn een 'eigenaardige mengsel van tegenstrijdige eigenschappen: roekeloos en ook weer berekenend, ridderlijk en daartussendoor met loze streken' (pagina 220). Hoge heren uit Lotharingen leveren voortreffelijk vechtmateriaal, maar betaal ze goed, want het zijn 'seigneurs

et gens qui gagnent volontiers' (pagina 175).

Zo geeft Gosses de historische personen hun menselijke plaats. Ook in de taxatie van hun greep op het geschiedverloop moeten ze zich zelf niet overschatten. Huwelijkspolitiek kan succes opleveren, als in het geval van Filips de Stoute met de erfdochter van Vlaanderen (1369). Maar vaak ook hadden 'vernunftige zetten weinig vermocht tegen de blinde machten', die meespeelden: *'die huwelijken onvruchtbaar deden blijven, familietwisten verwekten en telkens weer ontijdig de personen uit het leven wegnamen, welke de schakel moesten vormen tussen geslachten en staten'* (pagina 231). Het kon ook juist andersom gaan, als bij het huwelijk tussen Filips de Schone en de tweede dochter van Ferdinand van Aragon (1496), een trouwen 'zonder staatkundige consequenties naar het scheen. Doch de dood maakte weer zijn schikkingen buiten de mensen om' (pagina 282). Maar steeds is het weer anders, want bij de vorming van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie volgens het voorschrift 'tu felix Austria, nube' is er weer wel sprake van menselijk sturen, want het is 'het resultaat van een met oordeel geleid dynastiek huwelijksbureau'; zij hadden voordeel van hun 'slimme huwelijkscontracten, ... die de huwelijksmarkt beheersten, deze hebben de koopjes gehad'. (30) Bij alle variaties blijft Gosses zich zelf gelijk: het is een gewoon gebeuren, beschreven in gewoon menselijke, maar volslagen eigen taal.

Wordt de persoonlijke invloed hier al teruggebracht, er zijn buiten 'blinde machten' ook nog andere krachten te verrekenen: P.J. Blok heeft *'de prins van Oranje voorgesteld als de schepper van de Republiek ... en de invloed der Staten op de staatsvorm ... te zeer buiten rekening gelaten. ... Kwam het niet mede, doordat Blok weinig oog had voor de naamloze krachten in de maatschappij, als ze zich niet in de daden van leiders weerspiegelen?'* (31) Twee uitingen van Bismarck plaatsen Gosses voor hetzelfde probleem. De ene, uit de verdachte mémoires, pareert hij al op voorhand door zijn gemoeidelijk-ontnuchterende woordkeus: *'De oude heer betoogde onophoudelijk, dat hij gewild had wat gelukt, en niet gewild, wat mislukt was'. In een jongere - Bismarck was nog geen 'oude heer' - sprak hij van een 'unda fert nec regitur' - de golf draagt en wordt niet bestuurd. 'Een golf, die niet alleen de uitvoering belemmert, maar ook dikwijls de wil ombuigt', aldus Gosses. (32) Die golf kan een volkswil zijn, of welke collectiviteit ook, men moet er niet over 'redekavelen', wie de leiding heeft, dat is vragen, 'of de snaar dan wel de vioolkast de klank geeft. Van beide smelt iets samen in de toon die aan het instrument ontvloeit - maar dan in elk geval in verschillende verhouding'.* (33)

Maar meegesleept door Gosses ben ik ongemerkt op geschiedfilosofisch gebied gekomen. Dat is weer een verhaal op zich zelf. Hij is voor geen -isme-gat te vangen, zelf vangt hij de lezer wel.

Mijn taak was ook niet zijn wetenschappelijke invloed uiteen te zetten. Daarover bestaat een opvallend oordeel: *'Gelukkig waren er van die vorsers, die de kennis van ons middeleeuws vaderlands verleden op welhaast revolutionaire wijze hebben vooruitgebracht: zonder de Mullers en de Oppermans, om van een man als Gosses niet te spreken, zou ons vak nog steeds in de kinderschoenen staan'.* (34) Belangrijke onderzoekers kunnen in het meervoud genoemd worden, maar Gosses kennelijk niet. In zijn stijl is hij ook uniek. In het tijdschrift van ons historisch instituut mag dat onderstreept worden, te meer daar juist het narratief aspect van de geschiedbeoefening op dat instituut op indringende wijze door dr. Ankersmit naar voren is gebracht. (35) Daarom mocht Gosses zoveel aan het woord zijn.

Voorbeeld van een brief van Gosses aan een verwant, 'Venloo, Oostersingel 5 23/11/99'. De brief is ook kenmerkend voor het begin van een leraarsloopbaan tot in de jaren 1960, voordat het snelverkeer - volgens Gosses 'de grootste revolutie sedert eeuwen' (college) - de afstanden makkelijker overbrugde. Gosses werd tijdelijk leraar aan de H.B.S. in Venlo, daarna werkte hij twee jaar aan het gymnasium en de H.B.S. in Den Haag; in 1902 volgden een vaste aanstelling aan een H.B.S. (de zogenaamde eerste) in Amsterdam en zijn huwelijk. Ook deze volgorde en samenhang zijn lang kenmerkend voor die loopbaan. Hoogleraren in de Letterenfaculteit kwamen in de regel ook voort uit de groep leraren. Gosses werd in 1915 hoogleraar in Groningen.

'Ik zelf zit al bijna een week op mijn nieuwe kamers, waarmee ik uitstekend geslaagd ben. Ik heb al een week lang de lessen gegeven zonder nog moeilijkheden met de discipline te hebben en begin in de leerstof een klein beetje thuis te raken, zonder evenwel nog een hoog denkbeeld te hebben van de kennis, die ik in de Venlo-
neesche jongelingschap heb gegoten. Mijn voorganger heeft er maar wat op los gedoceerd en den draad opvatten, waar hij dien gelaten heeft, is bijna onmogelijk. Het leeraarspersoneel heb ik met eene visite vereerd, de meesten heb ik wel is waar niet thuis getroffen, maar de eerste plicht is toch door mij afgedaan, zoodat ik mij voorloopig als geïnstalleerd kan beschouwen.

Was deze installering niet voorloopig, en had ik het vooruitzicht van een groot deel van mijn leven hier te moeten slijten, dan zou ik me waarschijnlijk minder opgewekt gevoelen, want de plaats zelf lacht mij niet erg aan. Uiterlijk schoon bevat ze niet; het is net zoo'n nauw bochtig Duitsch stadje en van de andere aantrekkelijkheden weet ik alleen zooveel, dat die er voldoende zijn om een jongeheeren leven wat gezellig te maken, maar of de conversatie mij anders nu zou voldoen, betwijfel ik. Het valt nu misschien wat mee, ook de anderen beweren dit doch ik heb mijn blik niet veel verder geworpen dan het leeraarspersoneel, en daarvan zijn wij met ons drieën eene protestantsche minderheid. Een der protestantsche collega's woont naast mij, en heeft mij het zeer aangenaam gemaakt door mij deze kamers te beschikken. Ik woon daar in volledig pension voor f 50,- in de maand, wel wat veel, vind je misschien, maar ik heb het daarvoor toch nog zoo goed, dat ik niet begrijp, hoe de menschen het ervoor kunnen geven. Ik gebruik mijn middagen samen met den bewusten collega en met nog eenige anderen: een commies van de posterijen, een anderen leeraar en tijdelijk een officier - een gezellige tafel. Zondag ben ik al op een avondje geweest bij mijn anderen geloofsgenoot, die ook naast mij, maar dan onder een ander dak woont, want die is getrouwd. Het zou mij waarschijnlijk niet moeilijk vallen om eene vrij uitgebreide conversatie te krijgen, doch ik houd mij maar wat terug, want licht werd het mij te tijdrovend, en mijne betrekking hoewel maar 15 uur in de week eischt nogal wat van mij buiten de schooluren. Nu, nu weet je eens hoe ik het heb; misschien is het jou niet eens nieuw, doordat je mijn brief van huis hebt gekregen; in allen gevalle heb je in dezen week eens een teeken van je familie, en dat zal je wel welkom zijn. Van de heele ziekte van Pa heb ik niets geweten, want bij gebrek aan een vast adres ben ik tot voor eenige dagen geweest als de Transvaal, afgesloten van Leiden en Dokkum. Het gaat er thuis, wat opgewektheid betreft, niet op vooruit, vooral nu het huis

zoo leeg loopt. Dat zal ma echter een intocht zijn, wanneer Bette ook nog weggaat en wij den Zaterdag voor Kerstmis met ons vijven (Coba ook mee) Dokkum binnentrekken. Nu Doete, hou je maar goed, met een paar weken is het al weer vacantie.

Je Izaak.'

NOTEN

- 1 P. Geyl, *Oranje en Stuart* (Utrecht, 1939).
- 2 I.H. Gosses, in: *Oudheidkundig jaarboek*, I (1921) 167-204.
- 3 C. Gerretson, *Verzamelde werken*, G. Puchinger, ed. (Baarn, 1974) III, 6. Brief uit *Het Vaderland*, 13 januari 1933.
- 4 I.H. Gosses, *Verspreide geschriften*, F. Gosses en J.F. Niermeyer, ed. (Groningen, Batavia, 1946) 471. Er is daar de bibliografie opgenomen.
- 5 Zie: *It Beaken*, XVIII (1956) no. 4/5: 'Prof. Dr. G. Gosses ta in oantinken!'.
 6 I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, (2e dr. 's-Gravenhage, 1927). Deze druk werd door mij gebruikt. Paginanummers zijn na de citaten opgenomen.
- 7 I.H. Gosses, 'Met meerderheid van stemmen' (Groningen en Den Haag, 1929); ook in: Gosses, *Verspreide geschriften*, 34-55.
- 8 C.W. van der Pot, 'Levensbericht' in: Gosses, *Verspreide geschriften*, 10.
- 9 Welwillende mededeling van mevrouw B. Gosses-Kamphuisen.
- 10 Uit een brief van Gosses, die mevrouw B. Gosses-Kamphuisen zo vriendelijk was mij te zenden in type-afschrift. Zie ook Bijlage.
- 11 Aldus uit een gesprek dat ik met mevrouw C. Gosses-Venema mocht hebben.
- 12 Gosses, *Verspreide geschriften*, 510 en 517.
- 13 *Ibidem*, 523.
- 14 Gosses, 'Meerderheid van stemmen', 13.
- 15 I.H. Gosses, *Stadsbezit in grond en water gedurende de Middeleeuwen* (Leiden, 1903) 43.
- 16 I.H. Gosses, 'Friesche jubileumliteratuur' in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, XLIV (1929) 23.
- 17 *Levende talen* (1954) 491-493.
- 18 Zie voor de rest van het citaat Gosses en Japikse, *Handboek*, 128.
- 19 Vergelijk nog het beeld van het bisdom Utrecht als 'commensalenwoning' (172, ook door Jansonius geciteerd) met 'En rustig bescheiden hield de commensaal (=hertog van Gelre) zich niet in 's bisschopswoning' (72).
- 20 Gosses, *Verspreide geschriften*, 23.
- 21 Gosses, *Stadsbezit*, 141.
- 22 Aldus Post in 'Woord vooraf', v. Ook Van de Kieft valt over die uitdrukking, zie noot 23. In die 'omwerking' is het uitgangspunt geworden de taaleenheid en daarom is er sprake van 'Nederlanden' in de titel.
- 23 C. van de Kieft, 'Een vernieuwd handboek voor de Nederlandse staatkundige geschiedenis in de Middeleeuwen' in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXIII (1960) 252-256.
- 24 F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen, 1984) 188.
- 25 Gesprek mevrouw Gosses-Venema.
- 26 Gosses, *Verspreide geschriften*, 507.
- 27 *Ibidem*, 81.
- 28 *Ibidem*, 79.
- 29 *Ibidem*, 55.
- 30 *Ibidem*, 27.
- 31 *Ibidem*, 517.

- 32 *Ibidem*, 61 en 62.
- 33 *Ibidem*, 65.
- 34 F.W.N. Hugenholtz in: *NRC Handelsblad*, CS, 1 december 1972.
- 35 F.R. Ankersmit, *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language* (Meppel, 1981).